

Jak sprawić, by pamięć była żywa?

Historia **Izby Pamięci** w Szkole Podstawowej nr 81
im. Bohaterskich Dzieci Łodzi

Szkoła Podstawowa nr 81 im. Bohaterskich Dzieci Łodzi znajduje się w wyjątkowym miejscu na mapie Łodzi – usytuowana jest bowiem na terenie Bałut, które w czasie II wojny światowej należały niemal w całości do utworzonego przez Niemców Litzmannstadt Ghetto. Na terenie żydowskiego getta w 1942 roku zorganizowano obóz, w którym umieszczono dzieci pochodzenia polskiego. Obóz ten zwykle się nazywać *Obozem przy ulicy Przemysłowej*, co ma związek z lokalizacją głównej bramy obozowej. Obóz wyzwolono 18 stycznia 1945 roku, a kilka lat później na poobozowym terenie zaczęto stawiać bloki, które dziś stoją w sąsiedztwie „podstawówki”, usytuowanej między blokami a parkiem. Drogowskazem dla wielu dzieci jest Pomnik Pękniętego Serca¹, który obok Izby Pamięci stanowi jedną z najważniejszych wartości, które składają się na tożsamość nie tylko uczniów SP 81, ale i mieszkańców terenu byłego obozu².

Każdy uczeń Szkoły Podstawowej nr 81 wie, kto patronuje jego szkole. Nie jest to jednak patron ukazywany młodym ludziom nader patetycznie, co mogłyby usprawiedliwiać jego historyczne uwarunkowania, a co za tym idzie i dziedzictwo historyczne szkoły, które zaczyna się już w latach siedemdziesiątych. Każdy uczeń wie, kim jest **Chudy**³ i wie, kogo oraz jakie wydarzenia upamiętnia Pomnik, który widać z okien szkoły. Jednak warto zauważyć, że historia obozu jest elementem szkolnego dziedzictwa już od lat sześćdziesiątych, bowiem w 1966 roku szkoła zmieniła patrona z Juliana Marchlewskiego na *Bohaterskich Dzieci Łodzi*⁴. Wspomniany okres to również początek badania historii miejsca z czasów II wojny światowej, a co za tym idzie- i początek działań, mających na celu upamiętnienie ofiar hitlerowskiego nazizmu, który dotknął dzieci polskie⁵. Wiadomo, że o Bohaterskie Dzieci Łodzi (o patrona) zabiegały wówczas dwie szkoły - Szkoła Podstawowa

¹ Kaczmarek R., Telma T., *Nasza Łódź – spacer po mieście*, Kuratorium Okręgu Szkolnego m. Łodzi, Łódź, 1972, str. 29-30.

² Rosiak B., *Badanie poziomu wiedzy historyczno-lokalnej u mieszkańców ulic Emilii Plater, Przemysłowej, Brackiej*, [w:] *Uwolnić pamięć! – projekt edukacyjny*, Łódź, 2017.

³ zob. *Uwolnić chudego* – projekt edukacyjny realizowany w SP 81 w Łodzi.

⁴ *Historia Szkoły Podstawowej nr 81 im. Bohaterskich Dzieci Łodzi w Łodzi* – artykuł z okazji 50-lecia placówki. Dostęp: http://sp81lodz.edu.pl/images/Tworzenie_strony/Ceremonial/historia.pdf, [dostęp: 10 października 2020 r.].

⁵ por.: *Między 1960 a 1961 pojawiły się pierwsze publikacje naukowe, które wspominały o obozie przy ul. Przemysłowej, a także filii w Dzierżąznej* – cytata za: Hrabar R., *Obóz dla dzieci i młodzieży w Łodzi przy ul. Przemysłowej*, [w:] *Zbrodnie hitlerowskie wobec dzieci i młodzieży Łodzi oraz okręgu łódzkiego*, red. Galiński A., J. Zamojska, Łódź, 1979.

nr 73, mieszcząca się przy ulicy Harcerskiej (pierwsza siedziba SP 81, dzielona wespół z SP 73) oraz właśnie szkoła mieszcząca się już wówczas przy ulicy Emilii Plater, a więc SP 81. O nadaniu patrona zdecydować miały nie tylko względy lokalizacyjne (owszem, podstawówka-wówczas jeszcze- Marchlewskiego znajdowała się bliżej powstałego w 1971 roku pomnika, jednak wtedy to kwestia przyszłości... Poza tym ulica Harcerska nie znajduje się o wiele dalej od omawianego miejsca, a prowadzi do niego prosta droga, więc argument związany z lokalizacją można uznać za niewiele znaczący). Istotny wpływ na tę decyzję Zarządu Rady Miasta miała mieć pozycja ówczesnego dyrektora – Edwarda Wojtysiaka, który miał wpłynąć bezpośrednio na decyzję władz lokalnych⁶.

Decyzja władz nie dotyczyła jedynie nadania patrona. Były to decyzje o wiele dalej idące, mające szeroką perspektywę czasową. W trakcie podniosłego wydarzenia przekazano nowo nazwanej szkole sztandar, który ufundował Obywatelski Komitet Ochrony Pomników Walk i Męczeństwa⁷. Uroczystości nadania imienia „podstawówce” towarzyszyła patetyczna atmosfera. W ten sposób chciano oddać szacunek ofiarom i złożyć obietnicę pamięci. Symbolem tego, iż nie jest to działanie jednorazowe, stało się wmurowanie kamienia węgielnego pod budowę Pomnika Martyrologii Dzieci i Młodzieży. Powstającemu pomnikowi towarzyszyło tworzenie i rozbudowa Parku Promienistych, który w roku 1994 zmienił nazwę na park Szarych Szeregów (jednak po dziś dzień funkcjonuje w świadomości, szczególnie starszych mieszkańców osiedla Marysin-Doły, jako park Promienistych)⁸. W powstawaniu i rozwoju tegoż brali udział uczniowie SP 81, i takie działania można uznać za pierwsze sposoby włączania się społeczności szkolnej w propagowanie historii miejsca, w którym jej członkowie mieszkają i uczą się. Upamiętnienie właściwe (nazwijmy je merytorycznym - a więc takim, które faktycznie rozpowszechnia historię tego miejsca) rozpocznie się w 1971 roku, gdy odsłonięty zostanie pomnik duetu Janus i Mackiewicz.

9 maja to niewątpliwie ważny dzień w historii świata, zaś dla Łódzian, a tym bardziej mieszkańców Bałut i społeczności uczniowskiej SP 81, to dzień wyjątkowy (zapis jego przebiegi i przygotowań do niego można odnaleźć w wielu miejscach szkolnych kronik). W 26. rocznicę zwycięstwa nad faszyzmem do Łodzi zjechali się byli więźniowie z całej Polski. Na uroczystość odsłonięcia pomnika przybył sam wicepremier PRL – Wicenty Kraśko oraz inni „oficjele”. Uczestniczyli w wydarzeniu, zajmując miejsca na charakterystycznej dla komunistycznych, partyjnych uroczystości - trybunie. Był to moment wyjątkowy, emocjonalny, później wielokrotnie przywoływany, czasami z pewnymi przekłamaniami. Ustne przekazy głosiły, że na odsłonięciu pomnika miała pojawić się Eugenia Pohl (oprawczyni obozowa), że składała kwiaty, że została rozpoznana przez byłych więźniów... Przekaz ten utrwalił się na tyle, że po dziś dzień wiele osób wierzy w jego prawdziwość, w tym ówczesni uczniowie omawianej w tej pracy szkoły⁹. Mitologizacja tego wydarzenia w

⁶ Na podstawie wywiadu z dyrektorem Szkoły Podstawowej nr 81 im. Bohaterskich Dzieci Łodzi- mgr Bożeną Będzińską-Wosik, bibliografia przedmiotu.

⁷ *Historia Szkoły Podstawowej nr 81 im. Bohaterskich Dzieci Łodzi w Łodzi* – artykuł z okazji 50-lecia placówki. Dostęp: http://sp81lodz.edu.pl/images/Tworzenie_strony/Ceremonial/historia.pdf, [dostęp: 10 października 2020 r.].

⁸ Zob. hasło: *Park im. Promienistych* oraz *Park im. Szarych Szeregów* [w:] *Słownik bałucki*, Centrum Dialogu im. Marka Edelmana, Łódź, 2015.

⁹ Nieprawdziwa wersja zdarzeń pojawiła się m.in. w wywiadach przeprowadzonych w ramach prac nad filmem *Uwolnić pamięć* oraz w dyskusji na Facebookowej grupie *Absolwenci SP 81 w Łodzi*. W rzeczywistości Eugenia Pohl była wtedy zatrzymana i nie mogła pojawić się na odsłonięciu Pomnika Martyrologii Dzieci.

świadomości ludzi wskazuje, iż zajmuje ono – co najmniej – ponadprzeciętne, jeśli nie wyjątkowe, miejsce w ich pamięci. Mimo upływu lat pamiętają je, a nawet przekazują sobie nawzajem relacje z niego.

Wraz z odsłonięciem pomnika (1971 rok) Szkoła Podstawowa nr 81 stała się jego opiekunem, a społeczność uczniowska- inicjatorem procesu upamiętniania tragicznej historii, do której odwołuje się monument. I nic nie zmieniło się do czasów współczesnych - uczniowie, nauczyciele i rodzice szkoły wciąż tworzą kolejne projekty edukacyjne lub biorą w nich udział, i to nie tylko tych- wewnątrzszkolnych, ale i tych mających szerszy zasięg¹⁰.

W 1972 roku, w szkole powstała Izba Pamięci Narodowej, którą stworzył w szkole ówczesny wicedyrektor, legendarny nauczyciel historii (według wspomnień absolwentów¹¹, a także relacji Bożeny Będzińskiej-Wosik – ówczesnej nauczycielski języka polskiego, a dziś dyrektorki) – **Romuald Łodwig**¹².

Do zorganizowania Izby zaangażował także innych nauczycieli:

- Kierowniczkę świetlicy – Józefę Pogodę
- Nauczyciela techniki – Jana Urbańskiego
- Nauczycielkę plastyki – Lucynę Staszewską,

a także byłych więźniów obozu – Eugeniusza Gogolewskiego, Karola Rafa, Jana Malinowskiego i Aleksandrę Górniak.

Dzięki staraniom Romualda Łodwiga, szkole udało się uzyskać wsparcie Muzeum na Radogoszczu, które wsparło tworzenie się szkolnej ekspozycji merytorycznie, ale i przekazało eksponaty¹³. Dzisiejsze **Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi**, będące jednostką organizacyjną dawnego Muzeum Martyrologii i Walki, również przekazało elementy ekspozycji (są to m.in. fotografie obozowe), a także samo zorganizowało wystawę poświęconą historii obozu – miała ona miejsce w 2001 roku i nosiła tytuł *Tylko gorycz i tęsknota*¹⁴.

Izba Pamięci Narodowej prezentowała wówczas głównie fotografie obozowe pokazujące codzienne życie małych więźniów (m.in. dzieci idące do pracy czy apele obozowe), ale także moment przybycia do obozu (podobnie jak w obozach koncentracyjnych dzieci miały wykonywane serię zdjęć, a także nadawano im numery, co było elementem utraty tożsamości, a tym samym psychologiczną techniką okupanta). Wystawa dokumentowała też okrucieństwo hitlerowców (pojawiało się na niej m.in. zdjęcie ciała Urszuli Kaczmarek – dziewczynki, której śmierć jest pierwszym zarejestrowanym zgonem w obozie).

Szkolne zbiory - ekspozycja muzealna powiększały się o kolejne fotografie obozowe. Napływały też nowe informacje o historii obozu (w związku z prowadzonym śledztwem). Wzbogacano część merytoryczną ekspozycji (przypisy pod fotografiami czy zagadnienia,

¹⁰ Zob. artykuł Gazety Wyborczej o Szkole Podstawowej nr 81 z 2015 roku: <https://lodz.wyborcza.pl/lodz/1,35136,18867708,podstawowka-za-szklanymi-drzwiami.html> [dostęp: 11 października 2020 roku].

¹¹ Na podstawie analizy wpisów w zamkniętej grupie *Absolwenci SP 81 w Łodzi* w serwisie Facebook.

¹² Za: *Historia Szkoły...* [dostęp: 11 października 2020 r.].

¹³ Zob. *Historia Szkoły...*

¹⁴ Powrót do przeszłości, wystawa czasowa *Tylko gorycz i tęsknota... Losy polskich dzieci w obozie przy ulicy Przemysłowej w Łodzi*; [w:] *Gazeta Wyborcza – Łódź*, 8 maja 2001 r., s.5.

które były poruszane w trakcie oprowadzania gości wystawy). Z pewnością źródłem informacji, niekoniecznie zawsze sprawdzonych i rzetelnych, były zeznania byłych więźniów obozu (ich ewentualne mijanie się z prawdą mogło mieć podłoże psychiczne związane z traumą) oraz dane powstałe w okresie komunizmu (wtedy znacząco zawyżono liczbę więźniów z kilku do dwunastu tysięcy¹⁵).

Organizacją muzeum zajmował się nie tylko nauczyciel historii – Romuald Łodwig – ale i uczniowie. Tradycją szkolną była opieka uczniów klas starszych (najczęściej siódmej i ósmej) nad ekspozycją, a także doroczny **konkurs na przewodnika po szkolnym muzeum**, który był ważnym wydarzeniem roku szkolnego. Podczas eliminacji sprawdzano nie tylko umiejętności praktyczne, które musiał posiadać przewodnik, tj. charyzmę, łatwość wypowiedzi czy swadę, ale i podstawy merytoryczne do zajmowania tej – zaszczytnej w świadomości uczniowskiej – funkcji. Dlatego też kandydaci musieli wykazać się sporą wiedzą na temat historii obozu, która dawała im możliwość swobodnego opowiadania o nim. Zwycięzca konkursu zawsze był nagradzany, a także mógł czuć się wyróżniony spośród grona swoich rówieśników¹⁶.

Wysoki poziom merytoryczny konkursu, kwalifikacje przewodników oraz zaangażowanie, zarówno uczniów, jak i nauczycieli, w szczególności wspomnianego tu wielokrotnie już historyka, zostało docenione, bowiem szkolna ekspozycja wzięła udział w organizowanym w latach 80. XX w. **konkursie Dzieci Polsce – Polska Dzieciom**, o którym już dziś niewiele wiadomo, bowiem nie zachowały się żadne szczegółowe informacje na temat wydarzenia. Wiadomo jednak, że ekspozycja prowadzona przez Łodwiga zwyciężyła, a to, że została doceniona na tle ogólnopolskim, także zwiększyło jej znaczenie na mapie Łodzi¹⁷.

Wkrótce po tym doszło do zmiany statusu Izby, która **w 1981 roku przestała być czasową wystawą** (że takową miała być świadczą zapisy w wyciągu ze szkolnej kroniki z okazji pięćdziesięciolecia placówki), a stała się stałą wystawą muzealną. Kontynuowano tradycję szkolnych konkursów na przewodnika oraz oprowadzano coraz więcej wycieczek szkolnych, których uczestnikami nie byli już tylko uczniowie Szkoły Podstawowej nr 81, ale i uczniowie innych placówek, którzy przyjeżdżali, by poznać tragiczną historię obozu i odwiedzić Pomnik Martyrologii Dzieci. Wycieczki do muzeum miały charakter lekcji historii i takie mają po dziś dzień, o czym świadczą wpisy szkół, które odwiedziły ekspozycję – pojawiają się w nich frazy typu *Niecodzienna lekcja historii*, *żywa lekcja historii* etc. Bardzo szybko – dzięki zaangażowaniu społeczności szkolnej – jednym z punktów programu wychowawczego szkoły stało się (i jest do tej pory!) *żywe uczenie historii*, a więc uczenie

¹⁵ Zob. ustalenia Józefa Witkowskiego w monografii tegoż: *Hitlerowski obóz koncentracyjny dla małoletnich w Łodzi*, 1975. Sugerowana przez Witkowskiego liczba ofiar została uwieczniona na tablicy pamiątkowej w Archikatedrze Łódzkiej. Współcześnie ustalenia Witkowskiego są negowane przez Instytut Pamięci Narodowej.

¹⁶ Na podstawie analizy wpisów absolwentów SP 81 na Facebookowej grupie, wymienionej już w przypisach, a także zob. blog łódzkiej fotografki, która pod zdjęciami zamieściła wspomnienie, iż była przewodniczką po szkolnym muzeum- zastosowanie ekspresywizmów w wypowiedzi Autorki świadczy o szczególnym ładunku emocjonalnym wobec tego wydarzenia: <http://baedekerlodz.blogspot.com/2018/11/dzieci-baut-murale-pamieci-2018.html> [dostęp: 28 października 2020 r.].

¹⁷ *Za Historia Szkoły...*

historii przez zwiedzanie miejsc historycznych i uczenie się ze źródeł, a niewątpliwie skarbnicą takich źródeł były zgromadzone w szkole eksponaty¹⁸.

Oczywiście warto i trzeba pamiętać, że okres, gdy zakładano i rozwijano szkolne muzeum, był czasem komunizmu, a rola dzieci w tym systemie jest, jak wiadomo, znamienita, toteż nie dziwi nikogo fakt, że cały proces upamiętnienia obozu przekazano młodzieży. Podobnie istotną kwestią była pamięć i śledztwa powojenne, które wykazywały okrucieństwo Niemców w czasie II wojny światowej. Izba Pamięci i jej autorzy wypełniali w zasadzie dwa wspomniane wyżej istotne zadania, jednak nie można odmówić Izbie wysokiego poziomu merytorycznego. Do szkolnego muzeum przybywały coraz to liczniejsze wycieczki (zob. statystyki poniżej), doceniono rolę Izby w procesie wychowawczym, a także w procesie upamiętniania ofiar hitlerowskich zbrodni – przyznano szkole **Złoty Medal Opiekuna Miejsc Pamięci Narodowej**. Organem przyznającym był Związek Bojowników o Wolność i Demokrację - ZBoWiD.

W latach 1980 – 1990 prowadzono ewidencję wycieczek, które przybywały do Izby - prezentują się one następująco:

Wycieczki szkolne krajowe	312
Wycieczki zagraniczne	84
Wycieczki zakładowe, klubowe, pozaszkolne	73

Oznacza to, że w przeciągu dekady przez muzeum przewinęło się 469 wycieczek¹⁹, co oznaczać może nawet tysiące osób, które poznały historię obozu dzięki wizycie w Szkole Podstawowej nr 81 w Łodzi. Taka rozpoznawalność muzeum szybko stała się atutem szkoły i zaczęła ją wyróżniać na tle innych placówek oświatowych, toteż została nagrodzona w 1984 roku **Honorową Odznaką Miasta Łodzi** za zasługi dla rozwoju województwa miejskiego łódzkiego.

Wkrótce, w 1991 roku po *złotym okresie* Izby, którą odwiedziło tak wiele osób, szkoła zgłosiła się do konkursu organizowanego wówczas przez Kuratorium Oświaty i Wychowania w Łodzi. Konkurs ten miał na celu promowanie miejsc pamięci oraz motywowanie szkół i młodzieży do uczestnictwa w upamiętnianiu wydarzeń historycznych. **Szkoła została wyróżniona pucharem Wojewódzkiego Konkursu Izb Pamięci Narodowej i Tradycji Szkoły**²⁰.

Równolegle - w szkole organizowano spotkania z byłymi więźniami, którzy opowiadali uczniom o swoich losach z czasów dzieciństwa. Takie spotkania znacząco wpłynęły nie tylko na poziom wiedzy historycznej uczniów, ale i rozwijały ich wrażliwość czy współczucie, które są kluczowe w procesie dojrzewania emocjonalnego. Takie działania szkoły bardzo szybko dostrzeżono na zewnątrz i doceniono honorowym odznaczeniem, które co roku przyznawane jest 1 czerwca, w Międzynarodowy Dzień Dziecka, przed Pomnikiem Martyrologii Dzieci. **1 czerwca 1992 roku Medal Serce Dziecku otrzymała Szkoła Podstawowa nr 81 im. Bohaterskich Dzieci** - za troskliwą opiekę nad pomnikiem, wzorowe

¹⁸ *Opus citatum.*

¹⁹ *Op.cit.*

²⁰ *Op.cit.*

prowadzenie Izby Pamięci, a także utrzymywanie więzi międzypokoleniowej między byłymi więźniami a dziećmi i młodzieżą. Rok później – **w 1993 roku – medal ten otrzymała ówczesna polonistka – Bożena Będzińska-Wosik**, której wkład w upamiętnianie obozu jest nieocenione. Od 2001 roku jako dyrektor szkoły organizowała liczne projekty edukacyjne, które w przystępny, odpowiedni do wieku dziecka sposób, przekazywały trudną historię obozową, jednocześnie kształtując osobowość dorastającego człowieka, w tym poczucie odpowiedzialności za pamięć, świadomość historyczną i kulturową – świadomość wspólnoty tożsamościowej²¹. **W 1995 roku do grona uhonorowanych tym medalem dołączył Sławomir Pęczak**, pełniący wówczas funkcję przedstawiciela Rady Rodziców.

Dziś medale Serce Dziecku, które zostały przyznane szkole oraz Bożenie Będzińskiej-Wosik, znajdują się w Izbie Pamięci, która **od 2004 roku usytuowana jest na parterze szkoły (na końcu korytarza, w prawo od drzwi wejściowych)**. 19 stycznia 2005 roku Izba została poświęcona przez księdza z Parafii Opatrzności Bożej, do której należy szkoła, a wydarzeniu temu towarzyszyły szkolne obchody Dnia Patrona, od tamtego czasu odbywające się corocznie w okolicach tego terminu.

We współczesnej Izbie Pamięci znajdują się fotografie, które były także częścią dawnej ekspozycji. Jej centrum stanowi obozowa makieta, która odwzorowuje plan obozu opracowany przez Józefa Witkowskiego²². Dzięki swojej przestrzennej formie oraz barwie (biel), pozwala na operowanie na jej powierzchni światłem i wywoływanie efektów cienia, co wykorzystywała Katarzyna Pawlina w swoim reportażu dla Telewizji Polskiej – *Kiedys był tu obóz...*²³ oraz Bartłomiej Rosiak w filmie *Uwolnić pamięć*. Motyw makiety jako próby wizualizacji obozu i traumy pojawia się także w filmie *Nie wolno się brzydko bawić* Urszuli Sochackiej. Izba Pamięci jest miejscem odwiedzanym przez uczniów, przez uczestników okolicznościowych obchodów, przez wspominających ciężkie czasy byłych więźniów, ale i przez twórców filmowych czy dziennikarzy, którzy chcą upamiętnić historię małych więźniów w formie publicystycznej/artystycznej wypowiedzi.

W Izbie znajduje się także strój dziecka z obozu, co do którego bardzo długo toczyły się spory, czy jest autentyczny. Dziś wiadomo, że jest to strój, który powstał na wzór prawdziwego stroju, który obowiązywał więźniów – ale jest to element, który niewątpliwie działa na wyobraźnię odwiedzających²⁴.

Oprócz tradycyjnych elementów Izby, o których była mowa wcześniej, w miejscu tym znajdują się także elementy, które stworzyli sami uczniowie – między innymi figurki Chudego, czyli dziecka, który jest wkomponowany w Pomnik Martyrologii Dzieci. Postać tę nazwały tak same dzieci, co jest elementem osvajania uczniów z historią miejsca, nieopodal którego znajduje się ich szkoła. Uczniowie tworzą też własne portrety Chudego, które później zanoszą pod pomnik, a niektóre trafiają do Izby. Wystawę uwspółcześniono, umieszczając również katalog Praw Dziecka, które łamano w czasie II wojny światowej. Zrobiono to ku przestrodze, ponieważ historia dzieci z obozu przy ulicy Przemysłowej bardzo dobrze pokazuje, jak może skończyć się łamanie Praw Człowieka oraz Praw Dziecka. Dlatego też

²¹ Takie są też opinie absolwentów SP 81, które zamieszczone są na profilu Facebookowym *Absolwenci SP 81*.

²² J. Witkowski, *Hitlerowski obóz koncentracyjny dla małoletnich w Łodzi*, Łódź, 1975, str. 56.

²³ Zob. <https://www.telemagazyn.pl/tv/kiedys-tu-byl-oboz-2246698/>.

²⁴ Zob. wspomnienia odwiedzających w księdze pamiątkowej oraz komentarze pod artykułem Gazety Wyborczej: <http://archive.is/xv5T9#selection-5591.0-3748.4>, [dostęp: 29 października 2020 r.].

każde dziecko, które jest nade wszystko człowiekiem, musi znać swoje prawa i wiedzieć, czym jest jego przyrodzona godność oraz jaką wartość w życiu stanowi wolność.

Dzisiejsze funkcjonowanie Izby nie wiąże się jedynie z potrzebą upamiętnienia obozu, ale jest jednocześnie przyczynkiem do ponadczasowego dialogu międzypokoleniowego, do dialogu z historią, która może stać się faktyczną *nauczycielką życia*, bowiem wojenne doświadczenie dzieci obozowych pozwala z całą stanowczością i nadzieją w wieczność tych słów powiedzieć: *Nigdy więcej wojny*, co zostało też zapisane nieopodal Pomnika Pękniętego Serca, w którego głębi stoi Chudy – ogrzewany tysiącami serc wielu pokoleń uczniów, absolwentów, rodziców, nauczycieli i każdego, kto poznał tragiczną historię tego miejsca, a Izba Pamięci, jak i cała Szkoła Podstawowa nr 81 im. Bohaterskich Dzieci Łodzi ma w tym zasługi nie do przecenienia.